

Bolesław Pękala

Prof. dr hab.
Akademia Pedagogiczna
Bydgoszcz

Osobliwe składniki (cechy) wzoru (modelu) osobowego nauczyciela języka polskiego

Przystępując do określenia przydatnego wzoru polonisty, punktem wyjścia należy uczynić rozważania na temat pojęcia osobowości i określić funkcję cech kierunkowych.

W przeszłości pisano wiele na temat osobowości¹. Niewątpliwie zainteresowanie to było wynikiem ważności funkcji, jaką spełniał nauczyciel w społeczeństwie. Aczkolwiek jego rola jest dzisiaj nieco inna, jednak znaczenie działalności nauczyciela jest nadal bardzo duże. W literaturze pedagogicznej wiele poświęcono uwagi złożonemu problemowi oddziaływania. Czynników warunkujących ów wpływ znalazło się dużo. Jak stwierdzają T. Nowacki i J. Nowak, „próba wyodrębnienia czynników ważnych w procesie dydaktycznym doprowadziła pewną grupę uczonych amerykańskich do wyliczenia ponad dwustu czynników, które należy wziąć pod uwagę, aby opracować matematyczne podstawy teorii postępowania nauczyciela”².

Osobowość nauczyciela to pewnego rodzaju wzorcowa, modelowa struktura psychiczna, stanowiąca zespół tzw. cech kierunkowych³ i cech instrumentalnych⁴, umożli-

¹ Szerzej omawiane kwestie komentują m.in. T. Malinowski, *Ideat nauczyciela*, Warszawa 1967; K. Lausz, *Z rozważań nad modelem osobowym nauczyciela-polonisty*, [w:] „I Ogólnopolski Sejmik polonistyczny”, Warszawa 1975, z. 1-4; J. Banasiak, *Z rozważań o nauczycielu twórczym*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1975, nr 2.

Na marginesie zagadnienia warto dodatkowo wyjaśnić rodowód słowa osobowość. Słowa: osobowość, osoba wiążą się z łac. personą, którego odpowiednikiem greckim jest prosopon. Ów termin – jak wyjaśnia M. Ossowska – utożsamia się w znaczeniu ze słowami maska, rola czy funkcja.

² Zob. T. Nowacki, J. Nowak, *Przygotowanie pedagogiczne nauczycieli przedmiotów zawodowych*, Warszawa 1975, s. 10. Zob. również Z. Wiatrowski, *Model nauczyciela zawodu*, Bydgoszcz 1980.

³ Przez cechy kierunkowe rozumie się to wszystko, „co charakteryzuje dążenie człowieka i jego stosunek do świata i siebie samego, a więc postawy i przekonania, uznawane wartości, cele oraz ideały:.. Chodzi tu więc o zespół cech składających się na uczuciowo-wolicjonalną stronę osobowości, patrz H. Muszyński, *Wstęp do metodologii pedagogiki*, Warszawa 1971, s. 38.

⁴ Przez cechy instrumentalne rozumie się „to wszystko, co odnosi się do sprawności działania z punktu widzenia posiadanych celów oraz warunków ich realizacji. W skład ich zaliczamy więc: inteligencję jednostki, jej wiedzę oraz umiejętności, doświadczenia, a także zasób posiada-

wiająca mu wykonywanie określonych czynności i zadań w określonej sytuacji społeczno-politycznej, czyli w określonym systemie szkolnym.

Terminem osobowość posługują się różne dyscypliny naukowe, a przede wszystkim psychologia⁵, filozofia, nauka o prawie, socjologia, pedagogika, w których jednak nie jest terminem jednoznacznym. W poszczególnych dyscyplinach można dopatrzeć się różnic w rozumieniu tego terminu.

W psychologii udałooby się zidentyfikować szereg odmiennych znaczeń⁶. W tej sytuacji nie pozostaje nic innego jak dokonać wyboru najbardziej przydatnej koncepcji osobowości, która umożliwiałaby wyjaśnienie przyczyn funkcjonowania podstawowych mechanizmów działania człowieka.

Opowiedzenie się po stronie odpowiedniej koncepcji osobowości⁷ jest sprawą niezwykle ważną dla praktyki szkolnej, dla kierunku działania nauczyciela i szkoły. Nieznajomość tej kwestii może negatywnie rzutować na pracę szkolną i być jedną z niebłahych przyczyn niepowodzeń szkolnych. Jak łatwo wywnioskować, wiąże się to także ściśle z zagadnieniem kształcenia nauczycieli polonistów.

Nie sposób jednak zrezygnować z uzupełnień i rozstrzygnięć niepełnych.

Mniej skomplikowanym jest traktowanie osobowości np. jako zespołu cech (dyspozycji) psychicznych, utożsamianych ze specyficznymi strukturami wewnętrznymi, które decydują o stałości zachowania się ludzi. Cecha, według tej teorii, to „zgeneralizowany i zogniskowany neuropsychiczny system (charakterystyczny dla danej jednostki), odnoszący się do wielu bodźców równoważnych funkcjonalnie i kierujący spójnymi (równoważnymi) formami adaptacyjnego i ekspresyjnego zachowania”⁸.

nych nawyków i sprawności. Jest więc to charakterystyka człowieka od strony intelektualno-sprawnościowej” – zob. H. Muszyński, *Wstęp do metodologii pedagogiki*, Warszawa 1971, s. 38.

⁵ Problematykę osobowości penetrują m.in. autorzy H.J. Eysenck, *Opis i pomiar osobowości*, „Psychologia wychowawcza” 1960, nr 3 i 4; W. Łukaszewski, *Osobowość, struktura, funkcje regulacyjne*, Warszawa 1974; G.H. Mead, *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, Warszawa 1975; M. Miller, *Osobowość i psychoterapia*, Warszawa 1967; S. Gerstmann, *Osobowość. Wybrane zagadnienia psychologiczne*, Warszawa 1970; S. Jędrzejewski, *Uwagi o modelu osobowym nauczyciela. Sympozjum Pedeutologiczne*, Warszawa 1974.

⁶ Wiele interesujących oświetleń w tej materii podaje w swej książce W. Szewczuk – zob. *Psychologia*, Warszawa 1975, t. 2, s. 253 i nast.

⁷ Jako wzmiankę tylko podaje się, że do ważniejszych współczesnych koncepcji osobowości zalicza się m.in. a) koncepcję behawiorystyczną, której podstawą jest pogląd, że postępowanie ludzkie przebiega według schematu: S – R (gdzie S = stimulus = bodziec, R = reakcja) w powiązaniu z decydującym wpływem środowiska zewnętrznego; b) koncepcję poznawczą, według której człowiek uważany jest za badacza kontaktującego się z otaczającą rzeczywistością, którą pragnie zgłębić, poznać, wyjaśnić jej funkcjonowanie w oparciu o napływające różnorodne informacje. Koncepcja poznawcza zdobywa sobie coraz większe uznanie; c) psychologię humanistyczną.

⁸ Patrz: G.W. Allport, *Personality*, London, Constable 1955, s. 295 oraz J. Reykowski, *Osobowość jako centralny system regulacji*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 776.

Aczkolwiek w niniejszej pracy akceptuje się również elementy stanowiska funkcjonalnego, zgodnie z którym każda jednostka jest układem ukierunkowanym na określone cele, a jednocześnie układem poznawczym, który przetwarza informacje o świecie, niemniej nawiązuje się także m.in. do koncepcji osobowości, w określonym stopniu sprawdzającej się w neurofizjologii, która to dyscyplina dowodzi, że „warunkiem wykonywania czynności są działające w mózgu jednostki czynnościowe” określane przez psychologów radzieckich” układami funkcjonalnymi”⁹, przez psychologów amerykańskich „sekwencją fazową”¹⁰. Pojęciem elementarnym jest pojęcie „schematu dynamicznego (nastawienia)” – reprezentowane przez F.C. Bartletta i T. Tomaszewskiego, które uwzględnia właściwości owych jednostek czynnościowych (czyli układów funkcjonalnych, sekwencji fazowej). Zdaniem J. Reykowskiego, wspomniane „schematy dynamiczne (nastawienia) podlegają stopniowo, w toku rozwoju osobniczego, organizacji w coraz bardziej złożone jednostki funkcjonalne o hierarchicznej strukturze. Tworzą się więc schematy coraz bardziej ogólne, o coraz rozleglejszych funkcjach integracyjnych w stosunku do schematów niższego rzędu. Rezultatem tego procesu jest utworzenie się systemu obejmującego schematy charakteryzujące się stałością, ogólnością, wysokim stopniem spójności. Powstaje w ten sposób stwierdza autor – centralny system regulacji i integracji czynności (zachowania się). System ten będziemy nazywać osobowością”¹¹.

Traktując osobowość jako centralny system regulacji i integracji mechanizmów częściowych (czyli podsystemów)¹², pamiętać należy, że wewnętrzne mechanizmy regulacyjne stanowią skomplikowany i wielopoziomowy system, którego z kolei zintegrowane określone podsystemy mogą charakteryzować się względną autonomią funkcjonowania¹³ przechodzącą nawet w samoregulację¹⁴.

Niewątpliwie osobowość człowieka jest również wytworem partycypującego w jej ukształtowaniu społeczeństwa i jego kultury.

⁹ Podaje się za: J. Reykowski, *Osobowość jako centralny system regulacji*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 767.

¹⁰ Tamże, s. 767. Warto jeszcze zaznaczyć, że np. dla A. Lewickiego osobowość to zespół procesów psychicznych jako procesów regulacji człowieka z jego otoczeniem, wyrażający się wzorem: $R - f(SAWO)$, gdzie: R = regulacja zachowania, f = funkcje, S = sytuacja, A = podzwięk po poprzednich sytuacjach, W = bodźce wewnętrzne, O = względnie stały czynnik osobowości – zob. *Psychologia kliniczna*, red. A. Lewicki, Warszawa 1972, s. 37.

¹¹ Zob. J. Reykowski, *Osobowość jako centralny system regulacji integracji czynności*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 767.

¹² Pogląd T. Tomaszewskiego – zob. jego pozycję pt. *Z pogranicza psychologii i pedagogiki*, Warszawa 1970, s. 214-220.

¹³ Tamże, s. 214-220.

¹⁴ Tę ostatnią zdolność szczególnie akcentuje J. Reykowski stwierdzając, że [...] osobowość jest systemem zbudowanym na zasadzie samoregulacji. Ma taką zdolność jak np. serwomechanizm, czyli termostat, który w zależności od sytuacji może korygować działalność swoją – zob. J. Reykowski, *Osobowość*, [w:] *Psychologia jako nauka o człowieku*, red. M. Maruszewski, J. Reykowski, T. Tomaszewski, Warszawa 1967, s. 119.

Na osobowość składa się wiele różnych elementów składowych różnego pochodzenia, które są modyfikowane w procesie socjalizacji przez zinternalizowane wartości, m.in. przez idee, postawy, nawyki, dążenia, tworząc dynamiczną całość.

Jedną z grup elementów składowych stanowią elementy biogenne jak własności anatomiczne: wzrost, budowa organizmu, jego własności fizjologiczne, wpływające w określonym stopniu na zachowanie się każdego człowieka, a tym bardziej nauczyciela. Np. niski wzrost w tym ostatnim przypadku może być nieraz przyczyną szeregu komplikacji w pracy pedagogicznej z młodzieżą.

Na osobowość ludzką składają się także modyfikujące, socjogenne elementy osobowości, wśród których poważne miejsce zajmuje kulturowy ideał osobowości, przejmowany od społeczeństwa w ramach socjalizacji i wychowania, będący niejako wzorem do naśladowania, internalizowany najintensywniej w okresie dojrzewania jednostki ludzkiej. Postępowanie zgodne z kulturowym ideałem osobowości bywa społecznie aprobowane. Szczególnie musi o tym pamiętać nauczyciel.

W skład wyliczanych socjogennych elementów osobowości wchodzi również rola społeczne¹⁵, zakładając realizację określonych układów czynności, aprobowanych przez grupy społeczne, związane z określonymi stanowiskami w społeczeństwie. Spełnianie tych funkcji łączy się z ustalonymi w zasadzie zachowaniami się człowieka. Wiąże się z tym pewne prawa i obowiązki. Pamiętać musi o tym szczególnie nauczyciel, gdyż postępowanie niezgodne z uprzednio zasygnalizowanym ideałem, wykraczające tym samym poza status społeczny łączony z rolą nauczyciela, bywa społecznie naganne i wpływa najczęściej negatywnie na jego autorytet, zwłaszcza w zachowawczym środowisku.

Niewątpliwie także ważnym, socjogennym składnikiem osobowości jest jaźń subiektywna, czyli wyobrażenie o własnej osobie, ukształtowane pod wpływem innych ludzi. Chodziłoby oto, by udało się rozwinąć w sobie i wychowanku zrównoważoną jaźń subiektywną.

Do znaczących, socjogennych elementów osobowości zaliczyć należy również tzw. jaźń odzwierciedloną, czyli zespół przyjętych od innych ludzi wyobrażeń o nas samych¹⁶, ukształtowanych na podstawie sądów naszego otoczenia. Warto tu podkreślić, że zarówno jaźń subiektywna jak i jaźń odzwierciedlona są wewnętrznymi regulatorami dążenia do realizacji kulturowego ideału osobowości i do realizacji ról społecznych. Pełna znajomość ludzi wymaga więc poznania także ich wyobrażeń o tym, jak otoczenie na nich reaguje¹⁷.

Zagadnienie funkcji jaźni subiektywnej i jaźni odzwierciedlonej wiąże się niewątpliwie z czynnikiem tzw. samoakceptacji, czyli, zgodnie z terminologią C.R. Rogersa,

¹⁵ Por. U. Bronfenbrenner, *Czynniki społeczne w rozwoju osobowości*, „Psychologia Wychowawcza” 1970, nr 1 i 2; H. Białyszewski, *Rola społeczna jako kategoria struktury*, *Studia Socjologiczne* 1969, nr 1; J. Chałasiński, *Spółeczeństwo i wychowanie*, Warszawa 1969.

¹⁶ Zob. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 136.

¹⁷ Tamże, s. 138.

pojmowanej jako zgodność między idealnym¹⁸ i realnym¹⁹ obrazem własnej osoby. Warto tu także zaznaczyć, że większa rozbieżność między realnym a idealnym obrazem siebie powoduje niższy stopień akceptacji, natomiast mniejsza rozbieżność – wyższy.

Jak już uprzednio sygnalizowano, obraz własnej osoby odgrywa istotną rolę regulacyjną w procesach poznawczych, bowiem dotyczy organizacji informacji skupionych wokół obrazu i pojęcia własnego ja. Warto tu także przypomnieć, że „w obszar własnego ja wchodzi nie tylko własne doświadczenie związane z własną strukturą psychosomatyczną, lecz również interakcje z innymi osobami i przedmiotami zewnętrznymi”²⁰.

Z czynnikiem tzw. samoakceptacji wiąże się, szczególnie ważny w przypadku nauczyciela, czynnik nazywany w literaturze psychologicznej poziomem aspiracji, który stał się jednym z najważniejszych pojęć we współczesnej psychologii. Pojęcie to wprowadzili do psychologii K. Lewin i jego uczniowie, co stało się przedmiotem zainteresowania innych psychologów, a również i nauczycieli.

Z tytułu ważności zagadnienia każdy nauczyciel musi pamiętać, że do czynników intensyfikujących wpływ na poziom aspiracji człowieka należą: powodzenie w rozwiązywaniu zadań, niepowodzenia w działaniu i tendencja do naśladownictwa pod wpływem osób znaczących w środowisku²¹.

Innymi słowy, problematyka genezy i dynamiki poziomu aspiracji jest dla nauczyciela szczególnie ważna dlatego, że wiąże się w dużym stopniu i oświetla sposób zachowania się ucznia i dorosłego człowieka w różnych przypadkach życiowych. Na marginesie zagadnienia warto dodać, że w psychologii współczesnej mówi się przede wszystkim o dwu rodzajach działań ludzkich, tj. reaktywnych (które łączą się najczęściej z formalnym zachowaniem się człowieka) i proaktywnym (złożonych działaniach dynamicznych). Przyпуска się także, że cechy osobowości uzewnętrzniają się bardziej w działalności proaktywnej²².

Do rozpatrywanego wzoru (modelu) osobowego nauczyciela polonisty należy włączyć również takie cechy jak: potrzeba niezależności, dominacji, nastawienia egocentryczne i prospołeczne, intrawertyzm i ekstrawertyzm.

W grupie centralnych mechanizmów, regulujących od wnętrza postępowanie człowieka, modyfikujących wpływ czynników zewnętrznych na jego postępowanie, należy wyróżnić także emocje. Stanowią one mechanizm najbardziej elementarny, peł-

¹⁸ Obraz siebie idealny (self ideal) to obraz siebie pożądaný przez jednostkę, taki, jaki pragnie mieć.

¹⁹ Obraz siebie realny (self real) to taki, jaki jednostka ma w rzeczywistości.

²⁰ Zob. K. Doroszewski, *Wpływ samooceny nauczyciela na jego stosunek do uczniów*, Sympozjum Pedeutologiczne, Warszawa 1974; S. Garczyński, *Potrzeby psychiczne*, Warszawa 1969.

²¹ Zob. J. Kozielecki, *Psychologiczna teoria decyzji*, Warszawa 1977, s. 310-311; M. Nowakowska, *Nowe idee w naukach społecznych*, Wrocław 1980.

²² Zob. również B. Gołebiowski, *Dynamika aspiracji*, Warszawa 1977 i A. Janowski, *Aspiracje młodzieży szkół średnich*, Warszawa 1977.

niący funkcję regulacyjną. Niedostatecznie jednak kontrolowane emocje mogą zafałszować obraz rzeczywistości i spowodować obniżenie odpowiedzialności człowieka za swe działanie. Z tego np. tytułu czynić należy „człowieka działającego w afekcie nie tyle odpowiedzialnym bezpośrednio za to, co zrobił, ile raczej pośrednio za to, że dopuścił do takiego afektu i nie starał się uniknąć okoliczności, o których mógł wiedzieć, że wyprowadzą go z równowagi emocjonalnej”²³.

System nawyków stanowi również wewnętrzny system regulacji człowieka, powodujący niejako zmechanizowanie jego postępowania. Tego typu zachowanie w określonych sytuacjach jest ekonomiczne, więc uzasadnione. Sztywne i trwałe nawyki mogą jednak komplikować nieraz działanie ludzkie i powodować jego zrutynizowanie. Spełniając funkcję regulacyjną wpływają one w sposób przemożny na postępowanie jednostki ludzkiej.

Funkcję regulacyjną postępowania ludzkiego spełniają także oceny i wartości związane z obrazem świata, jaki sobie człowiek wytworzył ze względu na „wartość różnych jego elementów, które są odczuwane przez jednostkę jako pożądane i niepożądane, przyciągające lub odpychające, wartościowe, bezwartościowe lub wręcz złe”²⁴.

Dotyczy to także ludzi, którzy są znaczący lub nieznaczący dla jednostki oceniającej. Jak można wnosić, problematyka ocen i wartości jest skomplikowana, ale bardzo ważna dla każdego człowieka, a szczególnie dla nauczyciela starającego się ukształtować jak najwięcej prospołecznych postaw u swoich wychowanków w procesie wychowawczym w szkole i poza szkołą.

Ale i stopień prawdopodobieństwa różnych zdarzeń (oczekiwanych i nieoczekiwanych) spełnia również ważną rolę regulacyjną w postępowaniu człowieka. W powiązaniu z wartościami stają się nawet podstawą podejmowania różnorodnych decyzji.

Niezależnie od powyższego także potrzeby o społecznej proweniencji determinują charakter równowagi organizmu ze środowiskiem psychologicznym, a również dążność do samodzielnej aktywności, do zmieniania istniejącej rzeczywistości, osiągania „idealnego stanu rzeczy” oraz „idealnego obrazu własnej osoby”²⁵.

Wśród innych czynników regulacyjnych wymienić należy poza tym takie cechy jak wiedza²⁶ i doświadczenia jednostki, które stanowią nieraz trwałe element zabezpieczający organizację procesów umysłowych i motywacyjnych.

²³ Zob. T. Tomaszewski, *Z pogranicza psychologii i pedagogiki*, Warszawa 1970, s. 215-216.

²⁴ Tamże, s. 217-218.

²⁵ Zob. J. Reykowski, T. Tomaszewski, *Psychologia jako nauka o człowieku*, Warszawa 1967, s. 122.

²⁶ Na wiedzę m.in. składają się: a) informacje traktujące o przedmiotach, ich rodzajach, spełnianej roli, właściwościach, stosunkach, także informacje o własnych cechach danej jednostki; b) informacje z zakresu norm i modeli działania w określonych sytuacjach; c) informacje o wartościach przedmiotów. Zaakceptowano tu z grubsza pogląd A. Lewickiego – por. *Psychologia kliniczna*, red. A. Lewicki, Warszawa 1972, s. 40.

Nawiązaniem do rozważań na temat wielostronnego oświetlenia wzoru (modelu) osobowego polonisty w aspekcie psychologicznym, a dotyczącym jego psychiki, cech charakteru, temperamentu²⁷ i stosunku do własnej osoby, winno być stwierdzeniem, że „w żadnym zawodzie człowiek nie ma tak wielkiego znaczenia jak w zawodzie nauczycielskim. Architekt może być złym człowiekiem i zbudować dom ładny i wygodny; inżynier, który przebił tunele, przeprowadził wielkie drogi, pobudował mosty – mógł być człowiekiem lichym. Już mniej jest to możliwe u lekarza; zapewne nie chciałby się nikt leczyć u takiego, o którym wiedziałyby na pewno, że jest złym człowiekiem. A już nauczyciel – zły człowiek jest sprzecznością w samym określeniu, niemożliwością. Nauczyciel taki – podkreśla cytowany autor – może tego lub innego czasem nauczyć, rzeczy oderwanych, przypadkowych, ale pozostanie uczniowi obcy, w życiu jego żadnego wpływu nie odegra”²⁸. A więc chodzi tu przede wszystkim o szeroko pojętą bogatą osobowość i czynna dobroć oraz właściwy stosunek do obowiązków nauczycielskich.

W rejestrze cech psychicznych wzoru osobowego nauczyciela polonisty na czołowe miejsce należy wysunąć sympatię do dzieci i młodzieży, czyli do przedmiotu wychowania – przez J.W. Dawida nazywaną „miłością dusz ludzkich”²⁹. Nauczyciel, który nie lubi dzieci i młodzieży, którego „nie cechuje upodobanie do rozwijającego się życia”, nie powinien – z tytułu szkód wyrządzanych bezwiednie wychowankom i sobie – pracować w zawodzie nauczycielskim.

Na postulowany wzór (model) osobowy nauczyciela polonisty składa się również wrodzona żywość wyobraźni, umożliwiająca „wżywanie się w cudze stany psychiczne” i „odtworzenie cudzych stanów psychicznych”. Nieodzowna jest pewna pobudliwość uczuć”, warunkująca w sensie pozytywnym „adaptację uczuciową”, „współodczuwanie” i „współprzeżywanie”, „podwyższoną temperaturę, bez której wiele wysiłków idzie na marne, zwłaszcza w sferze wychowania estetycznego i moralnego”³⁰. Może to umożliwić w pełni ekspresję uczuć pod warunkiem, że nauczyciel polonista będzie posiadał usposobienie ekstrawertywne³¹, nie izolujące go od otoczenia, a nastawiające na zewnątrz, eliminujące tzw. „głuchoniemotę uczuć”.

Inną ważną cechą nauczyciela polonisty, niezmiernie ułatwiające oddziaływanie, to kontaktowość.

²⁷ Zob. A. Eliasz, *Temperament a osobowość*, Wrocław 1974.

²⁸ Zob. J.W. Dawid, *O duszy nauczycielstwa*, [w:] *Osobowość nauczyciela*, praca zbiorowa, Warszawa 1962, s. 42.

²⁹ Zob. J.W. Dawid, *O duszy nauczycielstwa*, [w:] *Osobowość nauczyciela*, praca zbiorowa, Warszawa 1962, s. 45. Personalistyczną wizję nauczyciela przedstawiają dzieła Jana Pawła II zgodnie z ideą określaną cywilizacją miłości.

³⁰ Zob. Z. Mysłakowski, *Co to jest talent pedagogiczny*, [w:] *Osobowość nauczyciela*, Warszawa 1962, s. 81.

³¹ Do zaznaczonego powyżej zagadnienia nawiązują m.in. E. Cooper, E. Payne, *Ekstrawersja a niektóre aspekty zachowania przy pracy*, Przegląd psychologiczny 1969, nr 17.

Nie można pominąć takich cech jak: zamiłowanie do pracy pedagogicznej, życzliwość, wytrwałość, wyrozumiałość, sprawiedliwość, wrażliwość na piękno, cierpliwość, kultura osobista, wiedza, odwaga, inteligencja, zdolności artystyczne, umiejętności pedagogiczne.

Do niezmiernie ważnych składników omawianego wzoru (modelu) osobowego nauczyciela polonisty zalicza się zespół właściwie ukształtowanych prospołecznych postaw.

Przypomnieć tu trzeba, że postawy wchodzą w zakres tzw. kierunkowych cech osobowości. Istotne zaś znaczenie kierunkowych cech osobowości, w wśród nich postaw i przekonań, przejawia się w wielu przypadkach, ale przede wszystkim określa stopień zaangażowania się jednostki na różnych polach jej działalności. Wywiera przełożony wpływ na ustosunkowanie się do swoich obowiązków. W przypadku nauczyciela może się to uzewnętrznić w stymulacji działań dydaktyczno-wychowawczych, w twórczym stosowaniu dyrektyw dydaktycznych.

Niezależnie od grupy cech indywidualnych, czyli cech osobowości, wyróżnia się grupę tzw. cech niezmienniczych, czyli niezmienników.

Jedną z cech niezmienniczych jest ukierunkowanie na cele³². Cel określa się tu jako zamierzony stan rzeczy. Należy wyjaśnić, że w pracach o problematyce decyzyjnej używa się pojęcia celu, natomiast w pracach psychologicznych – pojęcia zbliżonego znaczeniem, czyli motywu³³. Pogląd identyfikujący człowieka z układem ukierunkowanym najczęściej na realizację określonych celów znajduje potwierdzenie wśród wielu badaczy określonych dyscyplin³⁴, a także w psychologii.

Wiadomo, że cele rodzą się z potrzeb³⁵, w których powstawaniu partycypuje również szkoła. Nic dziwnego zatem, że problem generowania celów leży także w orbicie zainteresowań szkoły. Ze zrozumiałych względów metody i inne sposoby ich realizacji budzą również uwagę nauczyciela polonisty.

Inny niezmiennik stanowi pamięć³⁶, która w dużym stopniu warunkuje proces podejmowania wszelkiego rodzaju decyzji, co ma poważny związek z pracą polonisty, który codziennie rozstrzyga wiele spraw, czyli podejmuje decyzje przede wszystkim natury dydaktyczno-wychowawczej.

Pamięć trwała LTM (long-term-memory) przechowuje informacje, które nie są dostępne bezpośrednio, a trzeba je dopiero odszukać i zaktualizować. Dzięki jednak

³² Zob. J. Koziński, *Psychologiczna teoria decyzji*, Warszawa 1977, s. 41.

³³ Tamże, s. 41.

³⁴ Nawiązują do omawianej problematyki T. Tomaszewski, *Podstawowe formy organizacji i regulacji zachowania*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 503 i nast.; J. Koziński, *Psychologiczna teoria decyzji*, Warszawa 1977; O. Lange, *Ekonomia polityczna*, Warszawa 1965, t. I, s. 39; O. Lange, *Optymalne decyzje*, Warszawa 1965.

³⁵ Do omawianej problematyki nawiązuje m.in. Z. Zimny, *Pomiar dynamiki funkcji intelektualnych*, [w:] *Problemy psychologii matematycznej*, red. J. Koziński, Warszawa 1971.

³⁶ Sporo informacji na temat omawiany podaje m.in. E.M. Gurowitz, *Molekularne podstawy pamięci*, Warszawa 1973.

informacjom zmagazynowanym w pamięci trwałej i rezultatom procesu uczenia się udaje się „przewidzieć prawdopodobieństwo zdarzeń, czy zastosować algorytmy wyboru, które poznał decydent (dopis. B.P.) w przeszłości”.

Większe jednak znaczenie w rozstrzyganiu, w warunkach pracy polonisty, ma pamięć świeża (operacyjna) STM (short-term-memory). Aczkolwiek jej pojemność jest mniejsza, jej znaczenie w rozwiązywaniu zadań jest bezsporne. Zdaniem J. Kozielleckiego, jest ona „głównym układem, w którym zachodzą procesy przetwarzania informacji, a więc i procesy decyzyjne. Pamięć świeża – zdaniem cytowanego autora – otrzymuje informacje z LTM oraz ze środowiska i przetwarza je zgodnie z celem sformułowanym przez decydenta”³⁷.

Określoną funkcję w omawianych procesach spełnia również tzw. pamięć zewnętrzna HM (external memory), o nieograniczonej pojemności, której informacji dostarcza środowisko człowieka. Pamięć tego typu ma także niemałe znaczenie w warunkach pracy nauczyciela „języka polskiego”, gdyż zapobiega przeciążaniu pamięci świeżej. Zwiększa efektywność pracy poprzez wykorzystywanie sądów, opinii krytyków literackich, autorów słowników oraz podobnych materiałów.

Powyższe enuncjacje nie wyczerpują problematyki funkcji poszczególnych rodzajów pamięci. Warto jednak w zakończeniu niniejszych uwag wspomnieć o konieczności wykształcenia sobie przez polonistę tzw. pamięci wizualnej³⁸, która w specyficzny sposób „uplastycznia” informacje.

Nie można także pominąć ograniczającego niezmiennika, którym jest serialna³⁹ organizacja procesów decyzyjnych. Organizacja procesów wspomnianego typu ogranicza czas i wpływa na niższą jakość decyzji, jest wolniejsza niejako, w przeciwieństwie do zakładanej hipotetycznie – paralelnej⁴⁰, przyspieszającej proces decyzyjny.

Powyższe uwagi nie wyczerpują rejestru nie zmienniczych cech człowieka, które szczególnie interesują nauczyciela, odgrywając określoną rolę w procesie podejmowania różnorodnych decyzji. Należy je jednak dopełnić wyliczeniem umiejętności „wykonywania trzech szczególnie ważnych operacji poznawczych: operacji wyboru między alternatywami, operacji określania preferencji dotyczących konsekwencji decyzji, oraz operacji różnicowania bodźców, które obejmuje dana sytuacja”⁴¹.

We współczesnej psychologii z pojęciem osobowości wiążą autorzy pojęcie świadomości, której należałoby także poświęcić nieco uwagi. Świadomość – w interpretacji T. Tomaszewskiego – to szczególny rodzaj wewnętrznej reprezentacji rzeczywistości, jej wewnętrzny obraz, model, odbicie. „W literaturze inspirowanej przez cybernetykę współczesną traktuje się świadomość jako proces informacyjny – stwierdza wyżej cy-

³⁷ Patrz J. Koziellecki, *Psychologiczna teoria decyzji*, Warszawa 1977, s. 45-46.

³⁸ Wzmiankę o funkcji pamięci wizualnej w odniesieniu do innych okoliczności czyni J.S. Bruner w pozycji *W poszukiwaniu teorii nauczania*, Warszawa 1974, s. 35.

³⁹ Zob. J. Koziellecki, *Psychologiczna teoria decyzji*, Warszawa 1977, s. 47-48.

⁴⁰ Tamże, s. 47.

⁴¹ Tamże, s. 48 i nast.

towany autor – polegający na odbiorze informacji przez szczególnego rodzaju system oraz na ich wewnętrznym przetwarzaniu za pomocą wewnętrznych modeli i programów działania”⁴².

Rola świadomości w życiu człowieka jest doniosła, gdyż stanowi w jego działalności podstawowy czynnik orientacyjny. Tak rozumiana świadomość ma charakter dynamiczny, gdyż owa „wewnętrzna reprezentacja rzeczywistości w świadomości człowieka nie jest czymś w rodzaju sztywnej kopii ukazującej rzeczywistość w zastygłym stanie, lecz procesem czynnym, czynnością odkrywania rzeczywistości, spostrzegania i wydobywania coraz to nowych jej aspektów”⁴³.

Wyróżniane ze względu na przedmiot w świadomości wrażenia⁴⁴, spostrzeżenia⁴⁵, myśli⁴⁶, uczucia⁴⁷, świadomość własnego ja⁴⁸ i świadomość otaczającego świata⁴⁹ – stanowią zespół czynników-zjawisk, warunkujących prawidłowe funkcjonowanie świadomości.

Świadomość pojmowana jako nadrzędny mechanizm regulacyjny czynności ludzkich, działający w układzie regulujących zewnętrznych i wewnętrznych podsystemów, stanowi skomplikowany, elastyczny mechanizm, wrażliwy na zmienność, regulujący swoją działalność w różnych warunkach. Posiadając także charakter syntetyczny, świadomość pozwala człowiekowi „uświadamiać sobie zarówno pojedyncze zdarzenia i

⁴² Patrz: T. Tomaszewski, *Świadomość*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 172.

⁴³ Tamże, s. 172.

⁴⁴ Wrażenia rozumie się jako „odzwierciedlenie poszczególnych cech zmysłowych przedmiotów działających na nasze narządy zmysłowe (np. wrażenie barwy, smaku, twardości, oporu itp.)”. Tamże, s. 174.

⁴⁵ Rozumie się jako „odzwierciedlenie przedmiotów, zdarzeń lub stanów rzeczy jako całości (np. spostrzeżenie książki leżącej na stole, znajomego, który wchodzi do pokoju itp.)”. Tamże, s. 175.

⁴⁶ Rozumie się tu myśli (pojęcia i sądy) jako „odzwierciedlenie cech albo stosunków nie danych zmysłowo (np. pojęcie sprawiedliwości, równości, zależności przyczynowej itp.)”. Tamże, s. 175.

⁴⁷ Uczucia rozumie się z kolei jako „odzwierciedlenie osobistego stosunku przedmiotu do czegoś (np. uczucie strachu przed czymś, przyjaźni do kogoś itp.)”. Tamże, s. 175.

⁴⁸ Wiąże się z: samoświadomością, samooceną, samoakceptacją, samokontrolą – zob. J. Reykowski, *Emocje i motywacje*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 598; zob. również: J. Reykowski, *Obraz własnej osoby jako mechanizm regulujący postępowanie*, *Kwartalnik Pedagogiczny* 1970, nr 3.

⁴⁹ Należy odróżnić „świadomość aktualną jako zjawisko, które występuje w określonym momencie czasu, i świadomość latentną (potencjalną, utajoną) jako stan, w którym człowiek ma możliwość uświadomienia sobie czegoś, ale aktualnie sobie tego nie uświadamia. Np. każdy człowiek wiele rzeczy wie, ale w danym momencie uświadamia sobie tylko niektóre z nich. Psychologowie, a zwłaszcza socjologowie, prowadzą wiele badań nad latentną świadomością ludzi, pytając ich np. o to, co myślą na określony temat, badając ich opinie, poglądy czy postawy; interesuje ich nie świadomość aktualna, lecz latentna” – zob. T. Tomaszewski, *Świadomość*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 173.

podmioty, które działają na niego jako bodźce, jak też całość skomplikowanej sytuacji zewnętrznej, a także własne stany emocjonalne i nawyki”. Uwzględniając poza tym funkcję tzw. konstruktów osobistych, zwanych również strukturami poznawczymi, stanowiącymi rezultat rozumienia przez człowieka zewnętrznej i wewnętrznej rzeczywistości, można stwierdzić, że świadomość może spełniać „rolę sterowniczą i integrować działania innych mechanizmów regulacyjnych. Szczególne znaczenie – podkreśla cytowany autor – ma tu fakt prawidłowego widzenia siebie jako elementu otaczającego świata, jako członka zbiorowości i swojej roli w mniej lub bardziej zorganizowanym systemie społecznym”⁵⁰.

Jednak świat i siebie może człowiek także widzieć nie tylko w teraźniejszości, ale i w przeszłości i przyszłości. Taki „retrospektywny i prospektywny obraz rzeczywistości pełni dobrze swoją funkcję regulacyjną – stwierdza cytowany autor – kształtuje się jednak bardzo powoli, w ciągu całego życia jednostki”⁵¹. Jest to, innymi słowy, tzw. świadomość ciągłości historycznej, szczególnie ważna w przypadku sytuacji dydaktycznych polonisty.

Należy również zaakcentować, że niezmiernie ważnym składnikiem (czy zjawiskiem) świadomości jest mowa, która „kategoryzuje i systematyzuje spostrzegane elementy otoczenia”, nazywając je, tym samym utrwała ich subiektywne odbicie w świadomości ludzkiej.

Prawidłowo ukształtowana zmienna i dynamiczna świadomość nauczyciela winna się także cechować właściwą formą odzwierciedlanej, obiektywnej rzeczywistości. Różnice w modalności⁵² (czyli formie) zjawisk rzeczywistości nie mogą być zbyt duże, gdyż w przeciwnym przypadku komplikowałoby to poważnie poznanie.

Rezygnując z szerszych rozważań warto jednak podkreślić, że tak pojmowana świadomość, tzn. jako „zespół procesów odbioru informacji i sterowanie zachowaniem się człowieka, które pełnią funkcje nadrzędne wobec innych procesów regulacji zachodzących w mózgu”, występowanie u podmiotu specyficznych doznań i przeżyć, stanowiąc szczególny rodzaj wewnętrznej reprezentacji rzeczywistości – umożliwi planowanie zespołu czynności, działań i pozwala przewidywać skutki działalności ludzkiej. Spełnia zatem funkcję czynnika ukierunkowującego i porządkującego działalność ludzką⁵³, głównego stabilizatora, a także i faktora tzw. homeostazy⁵⁴ osobowości.

Warto w zakończeniu powyższych wywodów podkreślić, że osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności jest rezultatem indywidualnego rozwoju i stanowi w pełni złożony dynamiczny układ. Tak pojmowana osobowość winna osiągać: zdolność:

⁵⁰ Zob. T. Tomaszewski, *Z pogranicza psychologii i pedagogiki*, Warszawa 1970, s. 217.

⁵¹ Tamże, s. 220.

⁵² Należy przypomnieć, że forma zjawisk świadomości są: obrazy (wrażenia, spostrzeżenia, wyobrażenia), emocje (czyli uczucia) i myśli (pojęcia, sądy, poczucia, oceny).

⁵³ Przede wszystkim pod wpływem realizacji celów doraźnych i celów życiowych – zob. A. Lewicki, *Niektóre problemy teorii zachowania*.

⁵⁴ Według Cannona homeostaza to stałość środowiska wewnętrznego człowieka.

– kierowania procesami regulacyjnymi spostrzegania, myślenia, emocji, motywów, które to procesy cechuje odpowiednia organizacja. Warto uzupełnić, że wyżej wymienione „regulowanie polega na takim kierowaniu funkcjami danego organizmu, aby działał on w sposób prowadzący do pewnego, pożądanego efektu”⁵⁵, czyli standardu regulacji;

– integrowania różnorodnych, napływających informacji, co umożliwia orientację w danych sytuacjach i stworzenie uporządkowanego obrazu sytuacji. Chodzi również o integrację „różnych kierunków działań w nurt stosunkowo niewielu zasadniczych tendencji kierunkowych, dzięki czemu staje się zdolny do koncentracji na określonych celach i koordynacji różnych dążeń”⁵⁶;

– integracji „różnych technik i sposobów ustosunkowania się wobec przedmiotów, osób, sytuacji, dzięki czemu zachowanie nabiera cech stałości i powtarzalności”⁵⁷.

Z problematyką właściwie ukształtowanej świadomości wiąże się zagadnienie deprivacji sensorycznej, postulującej prawidłowy dopływ informacji z zewnątrz i wewnątrz, pozwalającej człowiekowi zachować poczucie tożsamości, prawidłowo wartościować zjawiska i kierować swoim postępowaniem w sposób właściwy.

Wymienione mechanizmy regulacyjne wywierają przemożny wpływ na postępowanie ludzkie⁵⁸. Od stopnia ich integracji i zespolenia się w powiązany system uzależniony jest rozwój psychiczny i moralny człowieka⁵⁹.

„Im bardziej ten system jest zwarty, z tym dojrzałą osobowością mamy do czynienia, a w konsekwencji również i z osobowością o wyższym poziomie odpowiedzialności. Stopień bowiem odpowiedzialności moralnej i poziom mechanizmów samoregulujących są z sobą ściśle związane”⁶⁰.

Ów system nie tworzy się jednak od razu. Kształtuje się pod wpływem społeczeństwa i indywidualnych doświadczeń jednostki. Nie odbywa się to jednak niekiedy bez komplikacji. Zagrożeniem może stać się układ tzw. trudnych warunków⁶¹. Najbliższe środowisko jednostki, szkoła i nauczyciel, mają swój poważny udział w jego tworzeniu. W tym ostatnim przypadku partycypacja może mieć miejsce jedynie pod warunkiem wywierania prawidłowego wpływu na ucznia, tj. posiadania przez nauczyciela właściwie funkcjonującego systemu regulacji i integracji czynności.

Postulowany wzór (model) osobowy nauczyciela polonisty wymaga jeszcze jednak dodatkowych objaśnień. Otóż, jak już podkreślono, osobowość ludzka nie jest czymś wrodzonym i w pełni ukształtowanym. Tworzy się na podłożu odziedziczonej

⁵⁵ Zob. *Psychologia kliniczna*, red. A. Lewicki, Warszawa 1972, s. 22.

⁵⁶ Patrz: J. Reykowski, *Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1976, s. 768.

⁵⁷ Tamże, s. 767-768.

⁵⁸ Potwierdza to m.in. T. Tomaszewski w pozycji pt. *Z pogranicza psychologii i pedagogiki*, Warszawa 1970, s. 220.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Zob. tamże, s. 215-220.

⁶¹ Tamże, s. 220.

plastycznej struktury psychicznej danej jednostki przy współdziałaniu zmiennej społeczno-historycznej rzeczywistości. Rację ma w tym względzie A. Zaporozec, gdy twierdzi, że „procesy psychiczne – wrażenia, spostrzeżenia, pamięć, myślenie itp. – nie istnieją samodzielnie. Stanowią one różne rodzaje działalności psychicznej konkretnej osobowości, tj. człowieka będącego członkiem określonego społeczeństwa, żyjącego w określonej epoce historycznej, biorącego taki czy inny udział w życiu społeczeństwa”⁶².

Postulat skupienia uwagi na kształtowaniu własnej osobowości (a tym samym i własnej świadomości) ma swoje racjonalne uzasadnienie. „Atmosfera – pisał J. Kleiner – zależy od osobowości nauczyciela. Osobowość ta gra główną rolę w szkole. Dobry program, dobry podręcznik i zły nauczyciel, to kombinacja znacznie gorsza niż zły program, zły podręcznik i dobry nauczyciel – stwierdza cytowany autor. Nauczyciel języka polskiego i literatury polskiej sam musi otwierać młodzieży okno na świat i darzyć ją przyjemnością, miłować i budzić zamięłowanie”⁶³.

„Osobowość mająca wywierać wpływ na innych ludzi – stwierdza w odniesieniu do innych spraw jeden z autorów – musi być zrównoważona, powinna zachować swoją indywidualność, jedność i odrębność. Czynnikiem integrującym osobowość nauczyciela jest jego charakter. Czynnikiem integrującym osobowość nauczyciela jest jego charakter. Cechy charakteru i jego wewnętrzna organizacja są produktem doświadczenia społecznego jednostki, twierdzi się przecież, że życie jest szkołą charakteru. Dalszy składnik osobowości nauczyciela to obraz własnej osoby, samowiedza i samoocena. W miarę rozwoju psychicznego jednostki, zdobywa ona coraz szerszą orientację w zakresie swoich uzdolnień możliwości działania, zainteresowań, właściwości temperamentu”⁶⁴.

Pisał kiedyś Z. Klemensiewicz, że „dzieła literackie to zmaterializowane myśli, dążenia wybitnych, nieraz najwybitniejszych Polaków, oraz najciekawszych ludzi. Zamykają w sobie skarby bezcenne, ale trzeba kogoś, co by dzieciom je pokazał, aby nauczyć na nie patrzeć”⁶⁵. Oczywiście może to zrobić tylko dobry polonista.

⁶² Zob. A. Zaporozec, *Psychologia*, Warszawa 1954, s. 196-197; Problematykę osobowości w sposób zróżnicowany taktują m.in. P. Ricoeur, *Filozofia osoby*, Kraków 1992; A. Węgrzycki, *O poznawaniu drugiego człowieka*, Kraków 1992; J. Calarowicz, *Człowiek jest osobą. Podstawy antropologii filozoficznej K. Wojtyły*, Kraków 1994; C.S. Hall, G. Lindsey, *Teorie osobowości*, Warszawa 1990; T. Chardin, *Fenomen człowieka*, Warszawa 1994.

⁶³ Zob. K. Lausz, *Z rozważań nad modelem osobowym nauczyciela polonisty*, [w:] *I Ogólnopolski Sejmik Polonistyczny*, praca zbiorowa, Warszawa 1975, z. 1, s. 6.

⁶⁴ Patrz: J. Kozłowski, *Nauczyciel przyszłości. Oświata i wychowanie w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Dorobek XXX-lecia i perspektywy rozwoju*, Warszawa 1975, s. 217.

⁶⁵ Zob. K. Lausz, *Z rozważań nad modelem osobowym nauczyciela polonisty*, [w:] *I Ogólnopolski Sejmik Polonistyczny*, praca zbiorowa, Warszawa 1975, z. 1, s. 6.